

ІСТОРІЯ ЯК УРОК ГІДНОСТІ: ДУМКИ І СПОГАДИ ФЕДОРА ГРИГОРОВИЧА ТУРЧЕНКА

Рецензія на книгу: Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.

Є така думка, що твір – це не те, що хотів сказати автор, а те, як прочитав, як зрозумів його читач. У свій час, працюючи над матеріалом на пошанування 60-річного ювілею Федора Григоровича, я, як мені тоді здавалося, знайшов головне слово для позначення наукової діяльності ювіляра – «Свобода». І назвав статтю «Історія як урок свободи»¹. Я мав на увазі, що усі дослідження і публікації ювіляра об'єднувала, по-перше, ідея свободи творчості, а по-друге, обґрунтування права людини на соціальну і ідейну свободу. Але редакція «Українського історичного журналу» вчинила відповідно до своїх давніх традиційних правил і назвала її стандартно і нейтрально «До 60-річчя професора Ф. Г. Турченка»².

З тих пір дещо змінилося. Життя розставило нові акценти і показало, що крім когнітивних і світоглядних цінностей («свобода») є дещо актуальніше – наприклад, саме життя. Якщо «тоді», тобто у 2007 році, в моєму розумінні, головним змістом діяльності мого колеги і старшого товариша було опанування таємницями минулого, то «тепер» на передньому плані є захист свого бачення, своїх творів – на майданах, у високих урядових кабінетах, на депутатських слуханнях, у соцмережах, на експертних комісіях – і у судах... Витримувати тиск на межі розправи. Шукати і згуртовувати односторонців. Вести важкі розмови зі своїми колегами. І зараз ключовим словом для своєї статті я обираю «Гідність», і, виходячи зі свого прочитання мемуарів «Перед викликами епохи: Спогади історика», абсолютно впевнений у своєму виборі. Не випадково Автор починає розповідь про своє дитинство з посилання на Віктора Гюго³ – великого захисника знедолених і упосліджених, могутнього олімпійця, твори якого для кількох поколінь українських інтелектуалів були моральним порятунком.

¹ Зізнаюся, ідея з'явилася під впливом блискучої книги французького історика Антуана Про «Дванадцять уроків з історії», яку я тоді щойно опрацював. Два розділи цієї талановитої книги називалися «Історія як пригода» і «Історія як історія самого себе».

² До 60-річчя професора Ф. Г. Турченка. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 229–235.

³ С. 17.

Це символічно, що Автор повторює історіософську сентенцію Френсіса Фукуями про «скривджену гідність»⁴ саме в тому місці своїх спогадів, яка композиційно знаходиться на переході від розповіді про своє сільське дитинство до огляду самостійного дорослого життя: студентського досвіду у великому місті, а потім «трудова діяльність».

Гідність – це наше питоме слово, ємне, багате і непросте. Гідність передбачає не лише самоповагу, але й важку роботу над собою: самоконтроль, муки сумління. Істинна Гідність змушує стати на захист ущемленої свободи інших людей. Гідність не дозволяє виконувати свою роботу аби як. Гідність не дає чинити так, «як всі».

Перед нами самозвіт історика, який завжди був і є більше ніж істориком. У «Вікіпедії» про нього сказано: «історик і громадський діяч». І це чиста правда. Історія і політика в його долі тісно переплелися, і це чітко відображено у спогадах.

У свій час, розробляючи курс української історіографії, я багато думав над питанням: якими шляхами наші історики-класики приходили в Історію України. Дуже різними. Володимир Антонович – від протесту проти свого шляхетсько-католицького середовища, дріб'язкового і жорстокого. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш – з діда-прадіда українці, зачудовані своєю рідною старовиною. Микола Костомаров – від академічного інтересу: слідує новій європейській парадигмі першості народних мас, а не правителів і полководців, в історії, він, будучи студентом Харківського університету, заходився досліджувати «свій народ», який врешті виявився українським. Шлях історика Федора Турченка поєднав і академічний імпульс, і народну вкоріненість.

В колі родини, у своєму селі, у рідній школі він отримав запас стабільності, самоповаги, сформував модель світу як власного життєвого простору. Родичі і сусіди – достойні люди з серйозним життєвим досвідом і з уявленнями про своє глибоке коріння. Дорослі своїми стараннями створили стабільність і затишок, умови для освіти і

⁴ С. 42.

дозвілля. Свою справу зробили вчителі, більшість із яких – це «кваліфіковані спеціалісти, майстри своєї справи». Як про щось належне, автор пише: «У старших класах я та деякі мої шкільні друзі зачитувалися «Тронкою» О. Гончара, «Одним днем Івана Денисовича» О. Солженіцина, «Братською ГЕС» Є. Євтушенка, «Іду на грозу» Д. Граніна та творами інших шестидесятників».

З іншого боку, Ф. Турченко – вихovanець харківської школи істориків, у 50–70-ті роки найсильнішої історичної школи в Україні. В ті роки, коли наш мемуарист був студентом і аспірантом, в Харкові знаходилась Книжкова палата України, а це означало хоч би те, що кожен випуск газети чи журналу, кожна книжкова публікація чи будь-яка інша українська друкована продукція від 1920 року і до сьогодні зберігається у Харкові. «ЦГАОР УССР» – Центральний державний архів Жовтневої революції – тоді теж знаходився у колишній першій столиці «республіки». (Зараз цей архів називається ЦДАВО і знаходиться у Києві). Це означало, що кожен, хто вирішив присвятити себе повноцінному дослідженню новітньої історії України, у Харкові мав ідеальні умови. Слід пам'ятати також про унікальну університетську бібліотеку найдавнішого українського університету – справжній рай для історика. Ну і, нарешті, Харків – це великий студентський мурашник. Кількість вишів і студентів – найбільша серед інших міст. А це, треба розуміти, не просто «статистика». Це середовище, дух, аура, атмосфера.

В ті часи, коли Автор формувався як «мислячий індивід», Харків відчутно зберігав інерцію своєї столичності. Ця повсякденна столична аристократичність жила в помпезній архітектурі, у міській інфраструктурі. А головне – в людях. Більшість із тих, кого згадує колишній студент і аспірант ХДУ імені Горького Турченко, мали харизму неординарності. Це були люди терті, «з історією» – орденоносні ветерани війни, люди зі шрамами від сталінських репресій, а дехто навіть учасники «Жовтневої революції» і неафішовані аристократи. Люди, які знали собі ціну, професійні, амбітні, з капіталом знайомств, які «знали життя», були при посадах і званнях, а то й при державних нагородах, по-своєму вперті, майстри самовираження «на межі дозволеного». Одним лише своїм існуванням вони показували, що система не є всесильною.

Отже, «Система». Вона займає особливе місце в життєписі Ф. Г. Турченка. Сам автор не дає чіткого розмежування, але дає достатньо «матеріалу» для наступної систематизації: в його сприйнятті, в його долі «Система» постала у двох різних

варіантах: перша зразка 60-х років, друга – 70-х. В рецепції юного Федора Турченка, сучасника і очевидця «Хрущовської відлиги», «Система» – це те, що викликало чимало запитань, складалося із прикрих невідповідностей і «неправильностей», те, що потребувало енергійного переосмислення і виправлення, «вдосконалення». Особистий досвід взаємин із «Системою»-60 – це гносеологічно-когнітивна перспектива. Не випадково по тексту першої половини спогадів рефреном проходить філософська категорія «відчуження» особи.

У зовсім іншій іпостасі постає «Система»-70, яка співпала з тією фазою життя мемуариста, коли, з одного боку, відкривається доступ до наукових дослідницьких технологій, а по-друге, настає час особистої повновартісної відповідальності, а також необхідності заробляти на життя і, хочеш-не-хочеш, вступати із системою у тісну взаємодію, ставати її частиною. Ця система є відверто руйнівною, неблаганно агресивною, тотально ворожою, злою, і – приреченою. Її неможливо змінювати, з нею можна тільки воювати. Тим більше, що вона першою йде в наступ. Під її колеса тут і там попадають твої знайомі, вчителі, наставники.

Так склалося, що опанування фахом історика в стінах університету і зіткнення з «Системою» в біографії Федора Турченка відбулося одночасно. Можна лише уявити, якою розкішшю для допитливого юнака було перебування в університетському середовищі. Але відповідні сторінки «Спогадів історика» не створюють враження студентської безтурботності. Створюється враження, що в студентському побуті Федора Турченка було більше «стратегій виживання», аніж природної спонтанної радості від заняття історією.

З очевидною симпатією і вдячністю Автор згадує тих викладачів, які у спілкуванні зі студентами говорили щиро, дозволяючи собі відходити від «належного» дискурсу: «Ми дізнавалися багато принципово нового. Викладачі, у межах «припустимого», спонукали нас до дискусій»⁵.

До небагатьох «навчальних» сюжетів відноситься спогад про спецкурс «Історіографія історії України», який читав професор Рибалка. Цей курс «кардинально змінив» уявлення студента Турченка (і, треба додати, багатьох інших студентів, які обрали спеціалізацію по кафедрі історії України) про минуле українського народу: «Я зрозумів, що Україна має повноцінну історичну науку, тісно пов'язану з українською і світовою літературою,

⁵ С. 52.

філософією, і віддзеркалює складні перипетії боротьби за національне самозбереження, і що цей процес органічно вписується в загальноєвропейський історичний, а не є віддзеркаленням розвитку російської історіографії, як мені здавалося раніше»⁶. Але педантичний професіоналізм – це було не все, що давала школа професора Рибалки. Він умів, дотримуючись правил гри, одночасно не поступатися фундаментальними речами. На провокаційні замасковані під наївність запитання окремих студентів, навщо викладати «неперспективною» українською мовою, професор відповідав винахідливо: «Ви хочете, щоб я почав читати російською мовою і завтра «Голос Америки» повідомить, що на Україні, в Харкові, на кафедрі історії України історію України викладають російською мовою?»⁷. Але студент Турченко розумів, що справа зовсім не в цьому. І, думаю, не один він.

Також як щось по-справжньому вартісне Автор згадує підготовку до складання кандидатського іспиту – інтенсивне знайомство з істориками-класиками ХІХ – початку ХХ ст. (як тоді говорили, «дореволюційної історіографії»): «У мене збереглося кілька десятків зошитів-конспектів рекомендованої літератури. Це переважно праці українських істориків ХІХ – початку ХХ століття, публікації документів. Раніше я з ними був недостатньо знайомий, а тепер з'явилася нагода сприйняти українську історію в різноманітності її концепцій і точок зору. Було важливо зрозуміти, що українська історіографія розвивалася в загальноєвропейському контексті і була тісно пов'язана з еволюцією філософсько-соціологічної думки епохи»⁸.

Суспільно вагомими є свідчення Ф. Турченка про «академічну кухню» 1960–70-х років. Зокрема, в ході роботи над кандидатською дисертацією він зіткнувся з негласним правилом, згідно з яким історики національних республік СРСР приступали до розробки тієї чи іншої теми лише після того, як ця тема вже була проаналізована істориками Росії. Термін такого «планового» відставання зазвичай становив 10–15 років. Існувало ще одне правило: історичні дослідження, видані в Україні, за обсягом обов'язково були в півтора-два рази менші, ніж аналогічні книжки в Росії. У результаті Ф. Турченко, залучений до написання колективної монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 гг.», не зміг реалізувати свої набуті в ході роботи над дисертацією

здобутки, зокрема, «за бортом» опинився його нарис «Непманська буржуазія і її декласування в 1921 – середині 30-х років». І, нарешті, така прикмета брежнєвської реакції: історичні книжки в Україні видавалися російською мовою. Тільки російською роздруковувалися дисертації і відбувався їх захист»⁹.

Допитливість, вперте небажання догідливо повторювати «потрібні» положення, звичка опрацьовувати всю доступну інформацію, нахил до соціології привели молодого дисертанта до нестандартних відкриттів: «Ідея про консолідацію робітників України на ідеологічній платформі більшовизму виявилася міфом. Міські робітники більше думали про власне благополуччя, ніж про комунізм і світову революцію... Що ж стосується так званої «пролетарської» інтелігенції, то вона не була такою ні за своїм походженням, ні за настроями, ні за умовами життя. Це був партійно-державний апарат, радянська номенклатура, новий правлячий клас, який у пролетарських колах інакше як «совбурами» («совєцькими буржуями») і не називали»¹⁰.

Саме в цей період інтенсивних наукових студій Ф. Турченко визначився у «вузлових проблемах української історії» і остаточно вирішив, «що Україна має власний історичний шлях, що вона справді не Росія і ніколи не була Росією»¹¹.

У своїх «Спогадах історика» Автор щиро визнає, що про все це в його дисертаційній роботі можна було прочитати «між рядками», бо «існувала межа, яку не можна було переходити».

У 1974 р. відбулася зміна керівництва в ХДУ:

«Доля університету і його керівництва цілком і повністю опинилася в руках партійного керівництва – не завжди компетентного, далекого від моральності, а часто – й від статутних норм КПРС і радянської законності. Усе це були ознаки режиму комуністичної партократії – стрижня радянської тоталітарної системи, у якій ми всі тоді жили»¹².

Навчання проходило під акомпанемент ідеологічних чисток. Напруження і біль, з якими Автор описує «події» на історичному факультеті ХДУ 70-х років – це не просто пам'ять про особисті тривоги. В ході отого, за визначенням Автора, «погрому» був знищений унікальний осередок нашої високої культури. Навмисно не пишу «української», бо насправді це був осередок – не побоюся цього слова – загальнолюдської, чистої води

⁶ С. 65.

⁷ С. 63.

⁸ С. 112.

⁹ С. 121–122.

¹⁰ С. 123–124.

¹¹ С. 124.

¹² С. 127–128.

європейської культури. В тому числі єврейської, російської, космополітичної, романтично-революційної, консервативної, – всякої ВІЛЬНОЇ ПОЗИТИВНОЇ ТВОРЧОЇ культури. Носіями цієї культури були інтелектуали, які знали часи ВУАН, які були очевидцями революції, які знали класичні мови, які носили в собі біль за нищення старосвітської напівдворянської елітної атмосфери, за погибель українського постреволуційного модерну. Це не перебільшення: тоді, в 70-ті роки, Україна збідніла на один (ще один) потужний центр високої культури.

1978 рік став поворотним: від усвідомлення себе і суспільства Ф. Турченко переходить до перетворення суспільства. Ця зміна співпадає з переїздом до Запоріжжя. Хронологія набула територіального виміру. Час перетнувся з простором. Тридцятирічний вихованець Харківського державного університету з'явився у Запоріжжі з власними поглядами на життя і попереднім досвідом сільського вчителя, номенклатурного співробітника, аспіранта. Тут він застав шокуючі ознаки «Системи». У «Спогадах історика» Ф. Турченко пригадує враження, яке на нього справили «партійні талмудисти» – викладачі так званих «суспільствознавчих» кафедр: марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму і політичної економії («Я порівнював інтелектуальний рівень викладачів цих кафедр у Харківському університеті і в Запорізькому педінституті»). Побачене пригнічувало: «Науки там не було. На цій кафедрі домінували компартійні схоласти, які посиленням на марксизм могли виправдати будь-що, зокрема й відверту аморальність»; «Їхні лекційні курси і семінарські заняття були заформалізовані до дрібниць»; «...Н була нецікавою лекторкою, а матеріал про розгорнуте будівництво комунізму, який вона викладала, не викликав ніякого інтересу»¹³.

Істфак Запорізького педінституту теж давав чимало приводів для роздумів: він повністю виправдовував звання «ідеологічного факультету»¹⁴. Разом з тим, тут працювали також колеги, які створювали навколо своїх курсів особливу ауру і дозволяли собі більше, ніж пересічний викладач. Історію, історичні дисципліни (зокрема, палеографію, історичну географію, історію зарубіжних країн) було неможливо вихолостити до кінця: «Викладачі історичного факультету мали певні можливості дистанціюватися від офіційних компартійних догм, дозволяючи інколи власне

тлумачення історичних подій. Зокрема таку «свободу» відкривало звернення до історіографічної спадщини»¹⁵.

Справжнім порятунком було захоплення науковими студіями – як тоді говорили, «наукою». У доцента Турченка це було схоже на одержимість. «Займатися наукою» на «ідеологічному» факультеті вважалося чимось зайвим і егоїстичним: «розумників» підозрювали в кар'єризмі, небажанні виконувати «громадську роботу» і намаганні вивищитися за рахунок інших. До того ж, тоді, у другій половині 70-х і у першій половині 80-х, розраховувати на реальний успіх «по науковій лінії», та ще й у провінції, було нереально. Навіть щоб опублікувати статтю, треба було залучити зв'язки, проявити неабияку наполегливість і винахідливість. А про опублікування монографії – і думати годі. Тому відрядження до архівів, виступи на конференціях – все це робилося без афішування і ніби як приватна справа. Стоси виписок і створених текстів лягали «у шуфляду». Але сенс був, глибокий сенс: це тішило душу і рятувало від зневіри.

Усі, хто в цей час відвідував Федора Григоровича у його скромній квартирі, завжди заставали одну й ту ж картину: у кімнаті з величезною бібліотекою на стелажах на всю стіну (змайстрованих своїми власними руками) за широчезним заваленим стосами рукописів, виписок, конспектів (техніки ксерокопіювання ми тоді не знали) столом, частину поверхні якого займали з'єднані між собою дротинками панелі розібраного-розпластаного гібрида із кількох транзисторних радіоприймачів, які (панелі) безперервно видавали радіоінформацію, на якому (на широчезному столі) обов'язково стояла максимальних розмірів чашка з кавою або міцним чаєм, сидів молодий широколобий з окулярами від короткозорості науковець. Поруч на стільцях, на кріслі, на підлозі лежали кипи прочитаних газет. У сусідній кімнаті телевізор (який, здається, ніколи не вимикався) видавав свою порцію інформації (тоді телебачення було заповнене здебільшого політінформаціями). Густих безупинний потік інформації: – друкованої, озвучуваної, з «рідного радянського» ефіру, з «ворожих голосів» – все це безперервно оброблялося допитливим розумом.

Цікаві були часи. По всій Україні жила неофіційна наука, андеграундне мистецтво, напівлегальне художнє слово. Скрізь можна було знайти однодумців. В коридорах архівів, в гуртожитках для «командировочних», в кабінетах академічних

¹³ С. 142, 143, 149, 150.

¹⁴ С. 141, 142, 152.

¹⁵ С. 144.

інститутів, у кулуарах конференцій. Вони пізнавали один одного безпомилково, вели довгі бесіди, зав'язували особисті контакти. У них була спільна справа – пошук істини. Ф. Турченко був невтомним у пошуках творчих контактів: «У мене склалися добрі стосунки з багатьма вченими Інституту історії АН України»¹⁶

«Докторська»... Ця відчайдушна ідея з'явилася ще в умовах безпросвітної «застой». Це був виклик. І це був порятунок. Сам дослідник ретроспективно згадує про вибір теми стримано: «За вкрай несимпатичними соціальними типами – поміщик, куркуль, фабрикант, власник заводу, купець, спекулянт тощо – якими вони поставали на сторінках радянських книжок, мені хотілося побачити живих людей, які забезпечували життєдіяльність суспільства. Саме тому я після коливаний і затвердив нову тему дисертації – «Ліквідація експлуататорських класів на Україні в роки соціалістичної революції і громадянської війни»¹⁷. Іронія ситуації полягала в тому, що в тих умовах подвійних стандартів офіційно затверджена тема мало що означала насправді. Те, що засвічувалося офіційно і що показувалося на поверхні, не обов'язково співпадало з тим, про що думав і чим займався насправді автор. Отримавши офіційне доручення показати ліквідацію, фактично історичну смерть «експлуататорських класів», докторант Турченко насправді лівову частину своїх зусиль витратив на вивчення повнокровного життя, енергії творення отих «колишніх». Це були носії аристократичної культури, видавці, спонсори освіти, журналістики і мистецтва, автори політичних проєктів. Інформацію про них збирав по так званих «спецхранах» – спеціальних сховищах і колекціях, строго закритих для пересічного читача. Але йому як досліднику, призваному показати «антинародну сутність» цих «експлуататорів», були надані «спецдопуски».

Так склалося, що кілька років підряд (приблизно 2000–2008), читаючи магістрантам спецкурс «Зарубіжна історіографія історії України», я організував прискіпливе обговорення статті відомого американського історика, у 2002–2005 роках президента Міжнародної асоціації українців, Марка фон Хагена під назвою «Does Ukraine Have a History?», опубліковану у 1995 році у престижному виданні «Slavic Review»¹⁸. Стаття загострено проблемна і не позбавлена елементарного нерозуміння деяких українських реалій. Зокре-

ма, американський історик стурбовано писав про «націоналістичне переписування історії» українськими істориками на догоду «новому політичному керівництву». Цей ляп відомого респектабельного історика був просто знахідкою для мене. Кілька років підряд я незмінно ставив студентам запитання: «Ви можете назвати конкретні імена оцих «переписувачів» історії? Звідки вони взяли? Під чиїм тиском чи за чиїм замовленням це зробили?» Студенти не знали. І я починав з розповідати про шлях Федора Григоровича, викладача нашого факультету, до широкої відомості. Роз'яснював, що ще задовго до «перестройки» він виношував оту іншу історію. Пишучи дисертацію про ліквідацію класу великих землевласників і заводчиків, паралельно настирливо збирав відомості про справжнє життя, бізнес, про їхні сім'ї, помисли, мрії, сприяння культурі. І як тільки з'явилася найперша нагода донести до читача все це – випустив усе пізнане у широкий світ.

«Перестройка», переформатування педінституту в університет, розпад Радянського Союзу, захист докторської дисертації – все це розгорнулося з карколомною динамікою і створювало атмосферу свободи і безмежних можливостей: «Таким чином, ще до проголошення незалежності України, в умовах горбачовської «гласності», українська історична наука здійснила спроби звільнитися від комуністичного диктату. Впала «залізна завіса», яка відділяла істориків України і їх колег з української діаспори. Стала доступною історична література, яка раніше вважалася «антирадянською» і ховалася від читачів у відділах спеціального зберігання бібліотек і архівів. І це яскраво відбилася на настроях частини молодих запорізьких дослідників»¹⁹. Це був потужний прорив у майбутнє.

Найактивніший прихильник цих змін Автор спогадів відтворює послідовність подій, які привели в рух вільну думку, під тиском яких сипалася стара система. Зникла цензура і інші штучні обмеження (хоч Автор і зауважує в одному місці, що залишився внутрішній цензор). Почалися захисти докторських дисертацій авторами, молодшими за 60. На факультеті з'явився свій повноцінний збірник наукових праць, а згодом і спеціалізована наукова рада із захисту дисертацій. Лідером у всіх цих починаннях був Ф. Турченко, і він з повним правом і з вичерпною обізнаністю описує це в своїх «Спогадах історика». Особливо змістовно показується втягування молодих сил до вивчення проблеми становлення української суспільно-полі-

¹⁶ С. 170.

¹⁷ С. 171.

¹⁸ Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. Vol. 54. No. 3 (Autumn, 1995). P. 658–673.

¹⁹ С. 193.

тичної думки і партійної мапи початку ХХ століття. Також детально описується творча атмосфера, в якій на базі Запорізького університету була проведена серія наукових конференцій, представницьких і резонансних. На жаль, не всі деталі процесу революційних перемін в житті факультету знайшли своє відображення. А це деталі, про які Федір Григорович знає найкраще. Наприклад, ті клопоти, яких коштували оці всі досягнення і починання. Адже кожна нова справа вимагала чисельних узгоджень, пошуку коштів, величезних затрат людської праці. Це, з одного боку, виснажувало, а з іншого боку – ставало приводом до мобілізації винахідливості, активізації міжлюдських контактів, «ходіння по коридорах влади». В цьому потоці ініціатив зав'язувалися тривкі міцні стосунки з колегами зі Львова, Дніпропетровська. Розширювалося коло однодумців. Згуртовувався колектив свого історичного факультету, формувалася професійна солідарність. Складалася унікальна атмосфера творчого піднесення.

Наприклад, про створення на факультеті цілої бібліотеки вільної історичної науки Автор спогадів пише стримано і конспективно: «... Дослідження представників української діаспори стали доступними для українського читача. Із кінця 80-х років вони почали потрапляти в Україну. На кафедрі новітньої історії України на початку 90-х років сформувалася бібліотека, яка нараховувала кілька сотень видань. Серед них – журнали «Український історик» «Визвольний шлях», «Самостійник», дослідження Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Стахів, Є. Маланюка, І. Мазепи, Ю. Колларда, Д. Донцова, Ю. Липи, М. Лебеда, П. Мірчука, З. Книша і багатьох інших...»²⁰. Так ніби все це саме звідкись узялося. Насправді ж все це робилося в режимі безперервної ініціативності, в потоці новаторського пошуку. Насправді мемуарист, тоді вже декан історичного факультету Запорізького державного університету, перетворив свій деканський кабінет на книжну лавку. Столи постійно були завалені книгами. Одному йому було відомо, звідки він отримував цей безцінний товар і як про нього звітував. Декан, тоді вже професор, терпляче і діловито, відповідно до якихось накладних паперів, за дуже умовними цінами «реалізовував» шедеври україністики. За книгами приходили колеги з інших факультетів, люди з усього міста. Я особисто досі тішуся придбаними тоді книгою Дмитра Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко»,

монографією «Гетьман Данило Апостол і його доба» Бориса Крупницького, а також справжнім скарбом – гарвардським академічним факсимільним виданням Літопису Григорія Грабянки.

Але це був лише початок: «...Стало ясно, що свій історичний шанс Україна у серпні 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі... Була проголошена незалежність, заборонена діяльність Комуністичної партії, а привиди минулого домінували у свідомості значної частини населення, зокрема вчителів історії»²¹

Ситуація спрямовувала політично свідомого історика, по-перше, до впровадження своїх академічних надбань «в масах», а по-друге, до втягання у безпосередню політику: «У таких умовах робота над навчальними посібниками з історії України для загальноосвітньої школи перетворилася на головну сферу моєї діяльності, відтісняючи на другий план науково-дослідницьку роботу...»²². Рішення було безпомилковим: шкільний курс історії – це полігон світоглядних технологій; на цьому полігоні слід дати бій «Системі», яка чіплялася і не показувала наміру здаватися без бою.

Власне, це була принципово нова концепція новітньої історії України і системний її виклад.

Ця робота зайняла цілу частину його життя, вимагаючи повної зосередженості, забираючи чимало сил і нервів. Зате й ефект був неабиякий: «Моя робота над підручниками забирала багато часу й енергії, відволікала від академічних досліджень. Водночас життя набуло додаткового сенсу. І я вдячний Долі, яка подарувала мені унікальну можливість уже на початку Незалежності звернутися напряму до мільйонів молодих людей зі своїм розумінням історії нашої Батьківщини»²³. Не випадково Ф. Турченко ретельно викладає історію появи підручників нового покоління. З документальною детальністю відтворює всі етапи цієї масштабної роботи – від перших нарад до презентацій, апробації і захисту свого дітища. З точними датами, стенографічною фіксацією виступів, діалогів, кулуарних розмов, з документальним цитуванням офіційних листів, протоколів, газетних матеріалів. Федір Григорич розглядає цей проект як подолання стереотипної «нашої провінційної закомплексованості», звички вважати, що писати підручники з історії України – прерогатива київських учених. А ще – як продовження двобою з отією «Системою», яка зовні розвалилася, але «номенклатура лишилася при владі»: «Усі струк-

²¹ С. 198, 227.

²² С. 228.

²³ С. 255.

²⁰ С. 209.

тури місцевої влади були заповнені колишніми партапаратниками, які мислили категоріями політичного реваншу»²⁴.

Ф. Турченко лише в загальних рисах викладає концепцію своїх підручників. Власне, у цьому немає й потреби: достатньо звернутися до самих підручників, а також до концептуальних наукових публікацій автора²⁵. Натомість він детально описує залаштунковий бік боротьби за нову історичну концепцію, за нову шкільну історичну освіту. І це є унікальні свідчення, бо про це більше ніде не прочитаєш, як тільки в мемуарах чи особистих інтерв'ю.

«Спогади...» засвідчують, що заслуга Ф. Турченка – не лише в написанні підручників, а й в організації цілої лінії «генезівських» посібників. Він згуртував авторський колектив, не дозволив зробити твори професійних істориків розмінною монетою у олігархічних інтригах регіональної номенклатури, відстояв загальнонаціональний статус написаних підручників, зробив їх інструментом виховання молоді на засадах демократії і прогресу.

Отже, підручники були написані і видані масовими тиражами. Відразу ж розпочалася «боротьба за підручники» (саме так називається один з розділів «Спогадів історика»): «...Підручник, що називається, «в багнети» був сприйнятий представниками проросійських партій і ветеранських організацій, які перебували під їхнім контролем. Вимогами «засудити і відкликати» підручник були закидані буквально всі інстанції – від місцевих

відділів народної освіти до Верховної Ради, адміністрації президента і Кабінету міністрів»²⁶.

Що характерно: історика Турченка атакувала ціла армія місцевих авторитетів, льяльководів, їхніх прихвостнів, колишніх і сьогоднішніх партфункціонерів, заслужених пенсіонерів, невігласів, «корисних ідіотів» – і всі вони разом спромоглися лише на протести, вимоги, вказівки, звинувачення, наклепи, шантаж, погрози. Ніхто з них не був здатен написати не те що свого варіанта підручника, а навіть якогось параграфа чи нарису чи фахової статті. Бо люди без гідності нездатні творити. До штовханини вони здатні, ще й як, а створити текст, придатний до читання, обміну думками, обговорення, навчання, – ні. Бо історична праця – не просто переписування. Це творення, це вболівання за долю людини і людства.

Зафіксовані у «Спогадах історика...» свідчення дають і моральний, і методологічний урок: історик без гідності – це поганий історик. Власне, це не історик зовсім. Повноцінний історик, дієздатний, впливовий і переконливий – це обов'язково людина з гідністю. Діячі з гнилою суспільною позицією – служаки, агресивні тоталітаристи, пройдисвіти, ділки, підлабузники – перед історією пасують.

Серйозна відповідальна професійна робота над історією виховує у дослідника такі якості, як загострене відчуття загального блага, повага до особистості, коректність, турбота про аргументацію.

І навпаки: людина суетна, «без стрижня», безпринципна є нездатною до творення суспільно значущих текстів, не може бути цікавим оповідачем. Історик – це працівник і мислитель. Але також совість народу.

Підручники Ф. Турченка вистояли, отримали в решті решт найвищі санкції, були визнані суспільно значимими: «Історична наука здобула перемогу над привидами і міфами комуністичного минулого»²⁷.

Хоч якою нелегкою і навіть драматичною виявилася історія створення нового покоління підручників, а все ж присвячені цим подіям сторінки виявилися останніми, від яких віє незатьмареним оптимізмом.

Далі йде смуга безкомпромісного протистояння, суцільного неспокою, відвертої опозиційності, реального ризику.

Розділ 9-й – «Між наукою і політикою» – названий неточно: Насправді були і наука, і політика. Більше політики і не менше науки. Підросла допомога. Декани історичного факультету, проректори

²⁴ С. 230.

²⁵ Турченко Ф. Г. Новітня історія України: підручник для 10 класу середньої школи. Частина перша. 1917–1945. Київ: Генеза, 1994; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 р. – початок XXI ст.): Підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. Київ: Генеза, 2006; Турченко Ф. Г. Україна – повернення історії: Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016; Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. 20. С. 117–127; Турченко Ф. Г. Як у вітчизняну історіографію повернулася Українська революція. (Погляд із Запоріжжя). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 13–36; Турченко Ф. Г. З приводу концепції Української революції: продовження дискусії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 13–41; Турченко Ф. Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. 31. С. 12–24; Турченко Ф. Г. «Общая история»: наука чи політика? *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПІЕНД, 2013. С. 414–446 та ін.

²⁶ С. 243.

²⁷ С. 250.

університету – це його учні. Знамениті підручники – найкраща візитівка. Є контакти у столиці. На кафедрі, на факультеті – все нові наукові проекти: «Українське козацтво: Мала енциклопедія» (2006); «Пізнати правду. Голодомор 1932–1933: запорізький вимір» (2008); «Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій» (2009); «Запорізький рахунок Великій війні 1939–1945» (2013); «Проект «Новоросія». 1764–2014 гг.: Ювілей на крові» (2014); «Українська революція 1917–1921 рр. Погляд із Запоріжжя» (2017); «Микола Міхновський: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна”» (2020).

Але постійно наростає напруга між новими можливостями і живучістю все тієї ж «Системи». Маючи професійний навик безпомилково оцінювати поведінку різного роду діячів і розуміти «звідки ноги ростуть», Ф. Турченко – у постійному стресовому напруженні, у повній опозиції до місцевої влади і до місцевих «хазяїв». Це було намагання дати бій на чужій території. Політика – важка справа. Тут бал правлять не логіка, не канони творчості, не праця. Тут підступність, подвійні стандарти, підніжки, цинізм, маніпуляції, політичні хабарі і не тільки... А потім «тітушки». І як обухом по голові – війна.

«Моя революція» – історик Федір Турченко має повне право так стверджувати. У молоді роки

чинив спротив всемогутній «Системі». На схилі літ воює із залишками системи – продуктом її напіврозпаду. У постійному конфлікті з керівництвом, у спорах з колегами. Звідки така відчайдушність? Звідки стійкість, непохитність, невичерпність енергії?

Ризикуючи втратити реноме професійного історика, мушу визнати, що маю лише одне пояснення, з відтінком містики. Щоб отримати відповідь, слід знову звернутися до витоків: на краю українського світу, на теренах української Слобожанщини, на берегах непоказної річечки, у селі, заснованому козаком Тимофієм Загорульком, у хаті на вулиці Границя, у сім'ї скромних, але самодостатніх трудящих людей народився очікуваний син, і назвали його іменем діда – Федором. Як повідомляє «Вікіпедія», це ім'я, у першооригіналі Теодор, походить від давньогрецького «теос», що перекладається як «Бог» або «Божество», і – «дорон», що перекладається як «дар» або «подарунок»...

Після довгої і важкої оповіді про особистий досвід участі в політиці Федір Турченко закінчує свої виклади думкою про духовне відродження, а саме: «очищення нашого народу від скверни меншовартості» і оновлення. Про гідність свого народу. Про його перемогу.

С. Р. Лях